

Przemysław Makarowicz (Poznań)

(review) Jacek Górski, *Chronologia kultury trzcinieckiej na lessach Niecki Nidziańskiej* (= Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie 3) [*Chronology of the Trzciniec culture on loesses of the Nida Basin*]. Kraków 2007, Muzeum Archeologiczne w Krakowie; 176 pages with 53 figures following the text; a catalogue and 97 tables on a CD; summary in English.

The Museum of Archaeology in Kraków has published a long-awaited book by Jacek Górski, one of the most renowned experts in the Trzciniec culture from the younger generation. *Chronology of the Trzciniec culture on loesses of the Nida Basin*, issued as the third volume of the Library of the Museum series, is an abridged, though comprehensive, corrected version of Górski's doctoral dissertation (defended in 2003). Due to the dictates of publishing, instead of the four tomes of the dissertation, each equaling a mediaeval brick in weight, we have received one hardback volume in a tastefully designed cover, published in relatively small print on art paper, with a CD containing a large amount of the data. The abridgement has detracted nothing from the factual value of the book. In Górski's words, *Chronology...* is the crowning achievement of several years of his archaeological career and a summary to a certain phase in his research. Many questions discussed here were presented earlier in Górski's numerous publications, but never in such a thorough, systematic and persuasive way.

Chronology... consists of three chapters (the first one covering preliminary issues), a short introduction, conclusion, index of bibliographical abbreviations, extensive bibliography, summary in English, figures, and a CD with tables and a catalogue containing a complete list of sources used in the publication. The chapters, being packed with a wealth of data, have a rather complicated structure, but Górski's thorough presentation reflects lucidly his analytical moves on each level of his chronological and taxonomical systematization. Such a mode of narration, otherwise persuasive, sometimes makes the author an (unknowing?) hostage to his perfectionist technique, and the book is not an easy read for those less interested in questions of chronology and periodization. Recording the catalogue and tables on a CD has its advantages and disadvantages. It radically shortens too

long a text, which of course has financial consequences, usually satisfactory to the sponsors (publishers), though such economy may not give the sense of fulfillment to the author. On the other hand, it complicates matters for those (not negligible) readers who do not use the computer or who use it as a typewriter only. These are not grave failings, however. The catalogued data and tables can be followed on the screen, and a printout eliminates the necessity to rely on the electronics.

Chapter I, which may be called an opening, is divided into several subchapters on various introductory topics, including such basic issues as the purpose, scope and methodology of the book. The author's aim is to determine relative and absolute chronology of the Trzciniec culture (TC) on loesses of the Nida Basin (equivalent terms: western Małopolska, loesses near Kraków) and, in consequence, to suggest formal periodization of the culture in that region. The chronological frames are Phase A2 of the Bronze Age and Phase A1 of the Hallstatt period, i.e. the years before 1600 BC and after 1200 BC. In traditional nomenclature, therefore, Górski assigns the TC to the close of the Early Bronze, the entire Older Bronze and a part of the Middle Bronze Ages. Incidentally, since Jan Dąbrowski's interpretation of the *Older Bronze Age* (2004), the term, I think, has become somewhat stretchy and it should perhaps be discarded.

In Chapter I, the author presents the basis of his techniques, i.e. analytical standards and methodological assumptions he accepts. He relies here on considerable achievements of those archaeologists who, while belonging to various schools of archaeological research, have at least one thing in common: multi-faceted and critical approach to the subject, full of respect for their sources, as manifested e.g. in the use of intersubjectivized procedures (e.g. Kadrow 1991; 1995; Dąbrowski 1993; Szmyt 1996). Górski declares himself as an adherent of the anti-positivist concept of science, quoting publications mainly from the 1970s and 80s (e.g. Topolski 1977; 1984; Urbańczyk 1981; Pałubicka, Tabaczyński 1986). When juxtaposed with the theoretical trends in archaeology of the following period, the orthodox ("constructionist") versions of various postprocesual tendencies in particular, the author's statement: "research should result in reconstruction of an objectively existing unique reality in the ontological sense (as something that really occurred) and the cognitive sense, i.e. a formed immutable structure of historical facts that can be learned", may sound as a challenge. In relation to the issues presented in his book, this approach is relatively frequent in Polish literature, but rarely taken with such consequence and awareness of cognitive results (cf. Kadrow 1995, 14).

Next, the author discusses chronology, conventional and real periodization, relative chronology, methods of interpreting sources, advantages of stratigraphy, dating and dated assemblages. He points out that one of the essential aims of archaeology is to place the examined phenomenon on a time scale with precision and correctness. This is the voice of reason and opposition to the underestimation of the role of time in our discipline. Górski rightly mentions the types of periodization distinguished by Jerzy Topolski (1984), though it might have been enough to refer to Topolski without a detailed exegesis of his views.

Moreover, the subchapter provides definitions of the main analytical concepts: a closed assemblage (artifacts deposited at the same time) and an accumulated assemblage (artifacts deposited successively), proposed earlier by Jan Dąbrowski (1993). For the TC, the first category includes materials recovered from graves and hoards, the second – materials from settlement pits and some multiple graves (those with attested successive burials).

The following subchapter concerns the processes of circulation and accumulation of artifacts. Knowledge of these processes is a precondition for research on chronology and sequence of events. Detailed presentation of the subject already discussed in archaeological literature (in Poland e.g. in Kadrow 1991) is part of Górski's strategy of thorough explaining all procedures and concepts used in the publication, even if they are (or should be) widely known.

Subchapter I.4 presents synthetically (in stages) development of views on dating and internal division of TC materials, while subchapter 1.5. discusses (in more detail) history of research and documenting of sources in western Małopolska. It is worth stressing that Górski himself has made a considerable contribution to issuing materials from this part of the Trzciniec oecumene.

The next subchapter (on systematization of sources) begins the research procedure proper. The author defines essential stylistic parameters of the set of vessel ceramics he analyzes (over 600 items). Drawing on Lech Czerniak's suggestion (1980), he distinguishes four base types (bowls, vases, beakers and pots), three more types that correspond morphologically to the base types but are supplied with handles (amphorae, jugs, cups), and four special forms (layered, sieve-like and tub-shaped vessels, and pancake-shaped plates). Each typological unit (type, subtype, variant etc.) is clearly defined and illustrated with figures. Decorative motifs (160 various combinations of applied elements, incisions, impressions, coarsenings and punctures) are divided into 27 ornamentation groups. Górski does not specify micromorphological characteristics in a similar way, because in this case too detailed divisions would blur differences between typological classes. Accordingly, he classifies brims of vessels into 4 types (thickened, unthickened, thinned and flanged), and rims of mouths into 4 forms (truncated, rounded, slightly rounded and faceted). Necks, bottoms and handles are likewise categorized. The author, however, does not include technological traits of ceramics into his taxonomy, and he does not explain his reasons. Other categories of sources, except for metals, are of small significance for the problem of chronological diversity of the TC in the explored region.

Górski's systematization of vessel traits that are important for his subsequent chronological analysis is presented in a clear way, and each of the distinguished characteristics is illustrated in the tables, which makes for comprehensive argument. From the "lowland" perspective, it seems surprising that the technological traits have been omitted. Even if they have no diagnostic value and their variability does not reflect chronological differences (perhaps it would be enough to mention it in the text?), they are specific to (almost) every fragment of ceramics. Their classification, therefore, based e.g. on taxonomies operative

on the archaeological market (e.g. Czerniak, Koško 1980; Czebreszuk 1996; Szymt 1996; Makarowicz 1998) may have provided interesting information. The distinction between rounded and slightly rounded rims also seems rather unfortunate; it would be better to use a stronger contrast: markedly and slightly rounded rims. These, however, are minor shortcomings, with no effect on the overall value of Górski's analytical techniques.

In the final section of Chapter I, the author describes all homogeneous assemblages considered in his chronological analysis: complexes of sources recovered from tumulus features and flat graves; inventories of hoards and accumulated settlement assemblages (a sum of stratifactional events, facts, close to one another in time). Górski proposes a new term: an accumulated macroassemblage, i.e. a sum of assemblages distinguished within a multiple grave or a tumulus. Those few closed assemblages that were found in western Małopolska have been recovered from several graves, hoards or from under embankments of tumuli (Rosiejów, eastern tumulus; Żerniki Górne). The other complexes discussed in the publication are accumulated assemblages from graves and settlements. One of Górski's criteria for analyzing artifacts from settlement assemblages is a sufficiently high number of stylistically differentiated vessels in the assemblage, which conditions analysis of the co-occurrence of diagnostic traits. This subchapter provides competent and detailed valorization of archaeological features considered in the book (tumuli with graves and non-burial features; flat graves, hoards and settlement pits). Górski's interpretation of the time sequence of stratigraphical facts within complicated arrangements under the embankments of the tumuli in Miernów I and II, Rosiejów, eastern tumulus, and Żerniki Górne, is of particular interest. Thanks to his excellent analytical precision, the author is able to distinguish closed arrangements which form accumulated or closed assemblages within parts of certain multiple graves. In total, he classifies 19 compact and 84 accumulated assemblages (Table 1) at 26 sites.

Chapter II, the most extensive, presents the basic parameters of relative chronology: the dating of bronze artifacts, of the late phase of the Mierzanowice culture (MC) and the early phase of the Lusatian culture (LC) on loesses of the Nida Basin, as well as links between the TC and these two cultures. This comprehensive comparison concerns characteristics of vessel ceramics, burial rites, geography of settlement and microregional structures, and stratigraphical relations. All the data are discussed conclusively twice, first when the author analyses relationships: the MC – the TC and the TC – the LC, and then in the summary, when he considers all these cultural units. The TC shows few common traits with the MC and the LC. Differences appear practically in every field of comparison: in material culture (pottery production especially), burial rites, geography of settlement *etc.*

On the basis of temporal location of metal artifacts from graves, hoards and (rarely) from settlements: mostly various types of pins, rings with a recurrent coil (*nopenring*), and occasionally other objects (bracelets, sickles), TC development in western Małopolska has been dated to the period between the BA2 and the BD in Paul Reinecke's periodization, i.e. from before 1600 BC until after 1200 BC. We should not forget, however, that this is

one of possible interpretations of Reinecke's system, popular among German researchers in particular. Helle Vandkilde places the BA2 in the short period of 1700 BC–1600 BC, and the BA1b in the years 1950 BC–1700 BC (Vandkilde 1996, 140, Fig. 134; cf. Kadrow 2001). Consequently, the beginnings of the TC in Małopolska (before 1700 BC) would have coincided with the close of the BA1b.

Górski's analysis of the relations: the MC – the TC and the TC – the LC (described also in earlier publications; e.g. Górski, Kadrow 1996; Górski 1998; 2002), is very interesting. For the former relation, the starting point of discussion is Andrzej Kempisty's well-known thesis (1978, 413) that the TC originated in the north and appeared in western Małopolska in its fully formed, classical version. On the basis of chronology of metal artifacts and a series of radiocarbon measurements (Kadrow, Machnik 1997; Górski, Kadrow 2001), the late phase of the MC has been dated to 1950 BC–1600 BC, depending on the territorial group. The earliest date for the presence of the LC in western Małopolska (the Kraków subgroup of the Silesian group, according to M. Gedl 1975) is the BD period in Reinecke's periodization, i.e. 1350/1300 BC–1200 BC.

The only distinct characteristics common for the MC and the TC are the occurrence of conical bowls punctured below their rims and a similar spatial arrangement of settlements. Other similarities (repeated burial rites, burials in settlements, wooden coffins) seem rather to have been typical of the period. In the dating of the TC beginnings on loesses of western Małopolska, an important fact, perhaps underestimated by Górski, is that TC settlers took over the system of settlement specific to the MC, namely homesteads built on an elliptical plan. The system, however, attested at the Babia Góra site in Iwanowice, was characteristic of the early phase of the MC (Kadrow 1991). For the TC, such an arrangement is known from Nowa Huta–Mogiła, Site 55 (at the Wanda Mound), which, if we accept the dating favored by the author, means that it was younger by several hundred years. How can this be explained? Theoretically, we could assume that the MC population continued their arrangement of settlements in the classical phase, and the TC arrived in the region before 1700 BC (*ca.* 1800 BC?). This assumption may be backed up e.g. with early materials recovered from the tumuli in Miernów (dates for Feature 2 in Tumulus II in Miernów: 1890–1620 BC) or finds from Feature 21/XVII in Słonowice, Site G (radiocarbon dated to 1880 BC–1680 BC). Górski himself points to the potentially earliest materials distinguished within Type A1 assemblages that were found in a few features at large sites on the Vistula terrace, perhaps coming from the preliminary stage of the presence of the TC population in that region (Chapter III, 101). He states rightly that TC people filled the loess land near Kraków by systematic infiltration and gradual expanding of their oecumene. Several scenarios are mentioned: taking over the areas left by the MC population (Żerniki Górne), co-existence on a micro scale (Nowa Huta), or taking up the territory never occupied by MC settlers (Jakuszowice).

The author draws a similar comparison between the TC and the early phase of the LC in western Małopolska (the phases: Iwanowice-Wysyłek and Zofipole-Raciborsko, of the

Kraków subgroup of the Silesian group). The presence of LC settlers is indicated by early Lusatian sharply profiled bowls with corrugated curvature and the ornament of radiating lines, sharply profiled vases with corrugated curvature, and amphorae and jugs decorated with knobs. The two cultural units differed in almost every aspect: in burial rites (prevailing inhumation, multiple burials and decompleted bodies vs. prevailing cremation and individual burials), in material culture and geography of settlement. LC settlements were often established on virgin territories, at the frontiers of TC settlement, near the edges of terraces above floodlands, less frequently in border zones of elevations. An important fact is that there were no “pure” early Lusatian settlements in the center of the loess area. While analyzing the TC – the LC relations, the author refers to the model of cultural change he discussed earlier (Górski 2002). In his opinion, the arrival of the LC marks the beginning of the end of the TC. In that period, material culture of the latter unit underwent a certain modification (in the stylistics of pottery especially); the arrangement of settlements changed, new social and economic patterns gradually emerged and became established. Settlements of the TC population soon vanished; a part of the TC community may have accepted the new model of culture and assimilated to the newcomers, as suggested by some typical traits of the late TC noticeable in inventories of the early LC. The TC disappeared approx. 100 years after the arrival of the LC population. The process, like the earlier transition from the MC to the TC, lasted for a long time (the new cultural unit was fully formed no sooner than in the HA2) and had numerous local scenarios.

In Górski's opinion, the mechanism of the two cultural changes demonstrates the inadequacy of the “brick” paradigm, according to which disappearance of one cultural unit is a precondition for appearance of another. The paradigm, dominating until recently, was used e.g. to explain cultural relations in Małopolska. It seems, however, that various environments (local inhabitants and colonists) were able to live side by side, and eventually, despite their considerable differences, to live together.

In the next subchapter of Chapter II, the author discusses the main trends in transformations of ceramics as well as essential traits that diversify it. He stylistically analyses the co-existence of pottery characteristics in selected (and all) assemblages recovered from settlements and graves, and he examines concentrations by the agglomeration method. His statistical research on pottery traits and their states serves to identify principal changes that have a chronological value. The study results in 4 formally and stylistically diversified groups of materials: assemblages of Types A (with 4 subtypes), B, C and C/D. Correctness of the taxonomy has been confirmed in the analysis of correspondences. The division is not new, as it has been in use for some time (Górski 1997, 1998). However, the author provides a detailed description of 7 taxonomic units, based on a full spectrum of available sources (though, as mentioned earlier, without considering their technological traits). Moreover, he introduces a new element into the stylistic sequence of Type A assemblages (known before as Types A1, A2, and A3), namely Type A4, which is another set of characteristics, covering materials with transCarpathian connotations. Górski discusses types of vessels,

ornamentation and micromorphological traits specific to individual assemblages. Each taxonomic unit is illustrated with examples in the tables. Other categories of artifacts are less important for the description.

Type A₁ assemblages (recovered from settlements and graves) are represented by homogenous sources from single settlement and grave features (e.g. Miernów, Tumuli I and II; Nowa Huta–Mogila, Site 55, Feature C2; Nowa Huta–Clo, Site 65, Feature 108). The author distinguishes 39 forms of vessels (8 types) grouped into 11 classification units. Bowls (some with holes below their rims), vases and pots predominate. The most frequent decorative motifs are incised lines and horizontal applied bands of clay; there are also knobs (some encircled), small arches and punctures. Edges are mostly thickened and truncated, bottoms usually well-defined; the tectonics is gentle. Bronze artifacts are scarce (e.g. a disc from Miernów, Tumulus I, Grave 1; a ring from the embankment of Tumulus II in Miernów).

Type A₂ assemblages come from settlements and graves. The range of vessels is broader (135 forms in 23 typological units). Pots, bowls and vases make more than a half of the inventory of vessel ceramics. In ornamentation, horizontal (single, rarely double) applied bands occur more often than incised lines; other documented motifs are hanging knobs, incised lines broken with small vertical ribs, lenticular hollows, and, for the first time, vertical grooves. Thickened and truncated edges and well-defined bottoms still predominate. Metal artifacts are more numerous; amber beads and bone artifacts (e.g. a cheek piece from a horse's harness; pins, awls) are present as well.

Type A₃ assemblages are known mostly from the area of Nowa Huta, almost exclusively from settlements (and from one grave only: Nowa Huta–Mogila, Site 55, Feature A21). These materials are grouped into 42 vessel forms of 6 types, divided into 16 taxa. Amphorae predominate; bowls and pots are frequent. Ornamentation is diversified (applied bands, knobs encircled with grooves, small ribs, applied “whiskers”, diagonal, vertical and arched grooves, circular hollows, coarsenings), though it occurs on a small percentage of vessels. Edges are mostly unthickened and truncated, bottoms undefined; the tectonics is emphasized. In general, Type A₃ assemblages differ markedly from those of Type A₁.

In the newly classified set of materials, Type 4 assemblages, traits of the classical TC occur sporadically, and patterns from beyond the Carpathians, related to the Otomani-Füzesabony culture (OC–FC; the author uses a conventional notation which is increasingly popular in literature – Gancarski 1999; though not always accepted – Kadrow 2001, 125f) and the Mad'iarovce culture (MaC) are dominant. Vessels with southern characteristics also appear in A₂ assemblages; stylistics of some A₁ containers ornamented with knobs encircled with grooves may be related to the southern environment as well. However, A₄ assemblages include a prominent set of such vessels (26 classification units) recovered mainly from graves. Jugs and pots predominate; amphorae and vases are frequent. In ornamentation, the most popular motifs are encircled knobs, oval hollows and punctures, while coarsenings and horizontal or vertical grooves are rare. Unthickened and

truncated edges occur more often than thickened and rounded ones. Gently profiled vessels are slightly more frequent than those with emphasized tectonics. Other specific traits are well-defined bottoms and tape-like handles, some with “whiskers”. Apart from the ceramics, A4 assemblages have yielded amber and glass beads, bronze artifacts (e.g. the hoard from Stawiszycy), bone tools and ornaments. In comparison to A1 and A2 assemblages, A4 materials contain more amphorae and jugs (also with a pedestal or bowl-shaped legs).

Type B assemblages are known only from settlements. 35 vessels, with amphorae, bowls and pots predominating (but without S-profiled pots with applied bands and thickened rims, characteristic of A1–A3 assemblages) fall into 12 classification units. Specific traits are amphorae with applied vertical ribs and “whiskers”, as well as knobs and triangular protrusions. Most edges are unthickened and truncated; the tectonics of over 70% vessels is emphasized; well-defined bottoms are as frequent as undefined ones.

Another group of materials — Type C assemblages — has been determined on the basis of settlement sources only (essentially, features from Nowa Huta–Mogila, Site 55). The author enumerates 25 vessel forms, mostly bowls, pots and amphorae, as well as jugs and vases, and he divides them into 10 classification units. The vessels are rarely ornamented, and the dominant decorative motif (on 80% vessels and their fragments) is vertical fluting. Other kinds of ornamentation are corrugated applied bands, vertical ribs, and hollows. The tectonics is emphasized; edges are usually unthickened and truncated, bottoms undefined. The hoards from Blogocice, Mękarzów and Krzyż, and a few bone artifacts have been dated to this period.

The developmental sequence of TC ceramics in western Małopolska ends in syncretic Lusatian-Trzciniec assemblages of C/D Type, all recovered from settlements. These compact assemblages come from several sites in Nowa Huta. The author identifies 25 vessel forms in the complex (including 11 forms already representing the LC tradition), divided into 11 classification units. Early Lusatian bowls with sharp curvature, ornamented with vertical incised lines, are predominant; other popular forms are pots (large and coarsened), amphorae, jugs and cups. Edges are mostly unthickened and truncated (usually with a straight cut), bottoms undefined. The tectonics is emphasized in fewer vessels than in the preceding types. C/D assemblages generally fall into two stylistic groups: early Lusatian containers and vessels similar to Type C assemblages. Apart from pottery, no characteristic artifacts have been documented.

In the next subchapter, the author analyses developmental trends (variability of vessel characteristics and their states) noticeable in his 7 units of conventional division, and he enumerates progressive and recessive traits. He considers the frequency of various types of vessels, their tectonics, shaping of their bottoms, necks and rims, and ornamentation (27 ornamental groups), and he identifies leading tendencies or their lack. Generally, he points to a rapid stylistic evolution, the most dynamic in the region of Nowa Huta. As there is no stratigraphy among features containing homogenous assemblages of sources, Górski documents typological and stylistic relations by the method of co-existence and mutual exclusion of individual characteristics. On this basis, he finds that e.g. differences between

A₁ and A₂ assemblages are rather fuzzy, links between A₁ and A₃ assemblages are slight, A₄ assemblages are markedly different from the rest (the closest, however, to A₂ materials), B assemblages may be seen as a continuation of transCarpathian A₄ assemblages, and the strongest mutual influences are noticeable among A₂, A₃ and A₄ materials.

The next subchapter concerns relative dating of the described types of assemblages. The author regards them as (conceptual) units of formal periodization that reflect the flow of time and often co-exist, not just follow one another. Moreover, elements specific to a given type may sporadically occur in other assemblages. This partial synchronicity finds confirmation in Nowa Huta–Mogila, where research has distinguished 8 construction phases that are actual units documenting subsequent stages of settlement. Their correlation with the formal development of ceramics shows that Phase I coincided with A₁ (the dominant type), A₂ and A₄ assemblages; Phase II with A₂ (the dominant type), A₃, A₁ and A₄ assemblages; Phase III with A₂ and A₃, A₄ and elements of B assemblages; Phase IV with A₃, A₂, A₄ and B assemblages; Phase V with B assemblages only; Phases VI and VII with C assemblages only, Phase VIIa with C and C/D assemblages; Phase VIII with C/D assemblages.

The following subchapter is an attempt at absolute dating. The author critically analyzes radiocarbon dates for materials recovered from Małopolska and the neighboring areas, using archaeological methods (correctly dated bronze artifacts and typological, stylistic and stratigraphical information). Inadequacy of the dates determined for multiple graves in Żerniki Górne, Site 1, was demonstrated in earlier publications (Górski, Kadrow 2001; Górski *et al.* 2003). Research on the few remaining dates (with their values corresponding to the ages identified by archaeological methods) has indicated that A₁ assemblages are older than A₂ and (especially) C assemblages. The earliest radiocarbon dated TC materials, stylistically related to A₁ and A₂ assemblages found in Małopolska, come from Kujavia and the region of Lublin, which confirms the thesis about the northern origins of this cultural formation (Kempisty 1978; Górski, Kadrow 1996). Table 34 juxtaposes units of the TC stylistic division with Paul Rainecke's systematization of the Bronze Age and with absolute datings for western Małopolska. Thus, in the BA₂ period (until 1600 BC), the last assemblages representing the late Mierzanowice culture co-existed with TC assemblages of the A₁, A₂ and A₄ types; the BB₁ period (1600 BC–1500 BC) probably included Type A₃ as a new stylistic element; in the BB₂ (1500 BC–1400BC), A₁ assemblages disappeared, while A₂, A₃ and A₄ types continued; Bronze Age C (1400 BC–1350 BC) witnessed only short-lived assemblages of Type B; Bronze Age D was characterized by Type C as well as (in the younger phase) Type C/D and the first "pure" LC assemblages. The whole developmental sequence of TC ceramics came to an end in the HA₁ (1200 BC–1100 BC) with the last C/D materials. It is clear, then, that partial synchronicity of the assemblages is an essential trait of the evolution of ceramics in that region. The final section of Chapter II presents analogies to vessels (macro-, micromorphological and ornamental traits) specific to assemblages in western Małopolska from the almost entire TC oecumene and from the environment of transCarpathian cultures: the OC–FC, the MaC (A₄ assemblages

especially), the Piliny culture (PC), the Suciú de Sus culture (SSC; Type B assemblages) and the Tumulus Circle (the Carpathian and Middle Danube Tumulus cultures). As a result, we have an extensive catalogue of analogies showing the author's considerable knowledge and erudition on the one hand, and animated internal and external relations of the TC community from western Małopolska on the other. Description of those relations goes beyond the thematic range of the book.

Chapter III (with slightly inconsistent numeration as it starts immediately with III.1) provides synthetic chronology and periodization of the TC on loesses of the Nida Basin. Outlines of this four-stage periodization were presented in Górski's numerous earlier publications (e.g. Górski 1997; 1998). This is not a real (essential) periodization, but not a mere formal systematization either, as the author skillfully links the stylistic changes in vessel inventories with model transformations in society and culture. Górski starts the sequence with the classical phase (represented by A1–A4 assemblages), divided into 2 subphases: the earlier (A1 and A2) and the later (A4 and A3), and then he enumerates the postclassical (B assemblages), late (C assemblages) and final (C/D assemblages) phases. The classical phase is of primary interest to research on the origins of the TC in Małopolska, as the period was characterized by strong links between the local population and inhabitants of the areas to the north-east and the north (incidentally, the region of Kujavia, with its HT1 and HT2 materials, lies north west of Małopolska). Small mobile groups of TC people from lowlands infiltrated the loesses occupied by MC communities. Through their adaptation to the new environment and assimilation of the "Mierzanowice" model of arranging settlements (the early and classical phases?), TC communities were able to stabilize their colonization. This was the beginning of long "indigenous" development of the communities, with a dynamic factor provided by the further influx of northern settlers who still favored the archaic style of pottery-making that had already evolved in the local environment. The period was also characterized by animated contacts with the southern areas, more civilized and playing an important role in shaping the character of this regional section of the Trzciniec circle (the OC–FC, the MaC). The next stages reflected the process of gradual departing from the northern "Trzciniec model" present in the classical phase and disappearing in the postclassical phase. Contacts with the transCarpathian centers (the PC, the SSC) continued. In the late phase, the loesses near Kraków were infiltrated by LC communities, genetically related to Silesia; some Tumulus Circle inspirations were also visible. The TC assimilated LC characteristics gradually; sets of early Lusatian vessels appeared in TC settlements, and Trzciniec ceramics co-occurred in features with early Lusatian containers (C/D assemblages). The author does not interpret this process in social terms; it seems, however, that it resulted from exogamy between the new settlers and the local Trzciniec community that lived in Małopolska for many generations. In the final phase, constitutive traits of the TC slowly disappeared. Presumably, the development and stabilization of models provided by the culture of the cinerary urn type caused ultimate disintegration of the Trzciniec lifestyle dominating the region for over 500 years.

The last section of the book, the conclusion, is a classic account of realization of the goals presented in the introduction. A considerable part of the data is known from Górski's earlier publications. When explaining his reasons for discussing the chronology and periodization once again, this time comprehensively, Górski points out that he bases his arguments on systematically gathered and verified sources (not on selected materials, as before), and that he uses extended methodology, which results in a more detailed description of the units of archaeological taxonomy. Moreover, he suggests several new solutions: division of the classical phase into smaller units, treatment of Type A4 assemblages as a separate group, distinguishing the older (the OC-FC, the MaC) and the younger (the Carpathian and the Middle Danube Tumulus cultures, the PC, the SSC) horizons of the transCarpathian influence; description of the enclave of western Małopolska against a background of the entire Trzciniec circle. Like the author, I doubt whether source research into materials recovered from the long-term stable settlements at Słonowice G and Złota 27 might significantly alter (modify) this model of periodization. A certain weakness of the proposed system is that the classified assemblages of ceramics, coming from settlements and graves or from settlements only, represent various kinds of material, which hinders their explicit evaluation. But, as the saying goes, you must cut your coat according to your cloth. It may be helpful to modify the proposal in the future, taking the settlement and the grave materials equally into account, or even to prepare separate "grave" and "settlement" (or "ritual" and "ordinary") systematizations. This, however, is an ideal solution, conditioned by a discovery of a new set of diverse sources.

Jacek Górski's publication represents traditional archaeology — in the best sense of the term. Apart from its strictly scientific value (such a precise, systematic and skillful description of taxonomic units is a rare achievement in Polish literature), it has great educational potential. Due to the interesting presentation of not too appealing questions of periodization and chronology, and the logical argumentation that may easily be verified, the author makes *Chronology...* an excellent textbook, a kind of guide to the TC in other regions and other prehistoric periods. But despite its clear and persuasive language (not entirely free from misspellings and poorly formed sentences, though — proofreading recommended), the publication does not read easily because of the author's detailed, almost exegetic explanation of all analytical procedures. Such an approach has its advantages: thoroughness, precision, verifiability, but it can weary the reader with its repetitions and frequent generalizations. It seems that in some cases, e.g. while describing the processes of circulation and accumulation of finds, it would be enough to refer the reader to relevant data in literature, instead of giving extensive quotes on the discussed issues. However, each book is its author's work and it should be respected as such. All in all, we have received a compendium of chronology and periodization of the TC in Małopolska, much useful, too, in research on this cultural unit in other regions. We are waiting for a monograph on the TC in Małopolska. The enclave deserves it.

Translated by Anna Skucińska

References

- Czebreszuk J. 1996. *Spoločności Kujaw w początkach epoki brązu*. Poznań.
- Czerniak L. 1980. *Rozwój społeczeństw kultury późnej ceramiki wstęgowej na Kujawach*. Poznań.
- Czerniak L. and Koško A. 1980. Zagadnienie efektywności poznawczej analizy chronologicznej ceramiki na podstawie cech technologicznych. *Archeologia Polski* 25, 247–279.
- Dąbrowski J. 1993. O podstawowych pojęciach chronologii względnej (na przykładzie epoli brązu i wczesnej epoki żelaza). *Archeologia Polski* 38, 201–228.
- Dąbrowski J. 2004. *Ältere Bronzezeit in Polen*. Warszawa.
- Gancarski J. 1999. *Kultura Otomani-Fliżesabony — rozwój, chronologia, gospodarka. Materiały z konferencji archeologicznej. Dukla, 27-28.11.1997*. Krosno 1999.
- Gedl M. 1975. *Kultura przedłużycka*. Wrocław.
- Górski J. 1997. Główne etapy rozwoju kultury trzcinieckiej na obszarze Nowej Huty na tle przemian tej kultury w zachodniej Małopolsce. *Materiały Archeologiczne Nowej Huty* 20, 7–37.
- Górski J. 1998. Podstawy taksonomii kultury trzcinieckiej w dorzeczu górnej Wisły. In A. Koško and J. Czebreszuk (eds.), „Trzciniec” — system kulturowy czy interkulturowy proces? Poznań, 61–73.
- Górski J. 2002. Uwagi o możliwości wydzielenia trzciniecko-łużyckich faz przejściowych. *Materiały Archeologiczne* 33, 195–202.
- Górski J. 2003. Uwagi o datowaniu i kontekście znalezisk ceramiki o „cechach południowych” w strefie zasięgu kultury trzcinieckiej. In J. Gancarski (Hrsg.) *Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Karpatach polskich*. Krosno, 89–137.
- Górski J. and Kadrow 1996. Kultura mierzanowicka i kultura trzciniecka w zachodniej Małopolsce. Problem zmiany kulturowej. *Sprawozdania Archeologiczne* 48, 9–27.
- Górski J. and Kadrow S. 2001. Die frühe und ältere Bronzezeit in Klempolen im Lichte der Radiokarbonatierung (mit einigen Bemerkungen zu ausgewählten Fundstellen in der Ukraine). In J. Czebreszuk and J. Müller (Hrsg.) *Die absolute Chronologie in Mitteleuropa 3000–2000 v. Chr. (=Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa 1)*. Poznań-Bamberg Rahden/Westf., 131–176.
- Górski J., Lysenko S. and Makarowicz P. 2003. Radiocarbon Chronology of the Trzciniec Cultural Circle Between the Vistula and Dnieper Basins. In A. Koško and V. Klochko (Hrsg.) *The Foundations of Radiocarbon Chronology of Cultures Between the Vistula and Dnieper: 4000–1000 BC (=Baltic-Pontic Studies 13)*. Poznań, 253–306.
- Kadrow S. 1991. *Iwanowice, stanowisko Babia Góra. Część I. Rozwój przestrzenny osady z wczesnego okresu epoki brązu*. Kraków.
- Kadrow S. 1995. *Gospodarka i społeczeństwo. Wczesny okres epoki brązu w Małopolsce*.
- Kadrow S. 2001. *U progu nowej epoki. Gospodarka i społeczeństwo wczesnego okresu epoki brązu w Europie Środkowej*. Kraków.
- Kadrow S. and Machnik J. 1997. *Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny (= Prace Komisji Archeologicznej PAN, Oddział w Krakowie 29)*. Kraków.

- Kempisty A. 1978. *Schyłek neolitu i początek epoki brązu na Wyżynie Małopolskiej w świetle badań nad kopcami*. Warszawa.
- Makarowicz P. 1998. Rola społeczności kultury iwieńskiej w genezie trzcinieckiego kręgu kulturowego (2000–1600 BC). Poznań 1998.
- Pałubicka A. and Tabaczyński S. 1986. Społeczeństwo i kultura jako przedmiot badań archeologicznych. In W. Hensel, G. Donato and S. Tabaczyński (eds.) *Teoria i praktyka badań archeologicznych 1. Przesłanki metodologiczne*. Wrocław, 57–183.
- Szmyt M. 1996. *Społeczności kultury amfor kulistych na Kujawach*. Poznań.
- Topolski J. 1977. Refleksje na temat źródła historycznego. *Historyka* 6, 19–41.
- Topolski J. 1984. *Metodologia historii*. Warszawa
- Urbańczyk P. 1981. O możliwościach poznawczych archeologii. *Przegląd Archeologiczny* 29, 5–52.

Przemysław Makarowicz (Poznań)

(rec.) Jacek Górski, *Chronologia kultury trzcinieckiej na lessach Niecki Nidziańskiej* (= *Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie* 3). Kraków 2007, Muzeum Archeologiczne w Krakowie; 176 stron z 53 rycinami na końcu tekstu; katalog i 97 tablic na CD; streszczenie angielskie.

Ukazała się dawno oczekiwana praca Jacka Górskiego, jednego z największych znawców kultury trzcinieckiej młodszego pokolenia. *Chronologia kultury trzcinieckiej na lessach Niecki Nidziańskiej* jest skróconą, choć obszerną i skorygowaną wersją Jego rozprawy doktorskiej, obronionej w roku 2003. Książkę opublikowano w ramach Biblioteki Muzeum Archeologicznego w Krakowie, jako jej III tom. Realia wydawnicze mają swoje prawa, stąd zamiast czterech tomów dysertacji, każdy o wadze średniowiecznej cegły, otrzymaliśmy jeden, za to w twardej, zaprojektowanej z gustem oprawie, na papierze kredowym, stosunkowo drobnym drukiem, wraz z dyskiem, zawierającym znaczącą część informacji. Merytoryczna wartość pracy nic nie straciła jednak na tym zabiegu. Jest ona — jak przyznaje sam Autor — zwieńczeniem kilkunastu lat pracy zawodowej i swego rodzaju podsumowaniem tego etapu twórczości naukowej. Wiele z podejmowanych w niej zagadnień prezentował już Jacek Górski w sposób aspektowy w swoich licznych wcześniejszych publikacjach, nigdy jednak nie był to tak wszechstronny, systematyczny i perswazyjny wykład.

Recenzowana książka składa się z trzech rozdziałów (zagadnienia wstępne ujęto jako I rozdział pracy), poprzedzonych krótkim tekstem od autora, zakończenia, wykazu skrótów bibliograficznych, obszernej bibliografii, streszczenia anglojęzycznego, rycin, a także katalogu i tablic, zamieszczonych na nośniku elektronicznym. Przedstawienie całej pracy w ramach

trzech rozdziałów powoduje, że są one niezwykle rozbudowane z uwagi na różnorodność podejmowanych zagadnień. Z drugiej strony natomiast, poszczególne tematy omówione są niezwykle skrupulatnie, w sposób precyzyjnie dokumentujący i umożliwiający kontrolę każdego posunięcia analitycznego Autora na poszczególnych piętrach tworzenia systematyki chronologiczno-taksonomicznej. Komentowany sposób prowadzenia tej perswazyjnej skądinąd narracji powoduje, że w pewnych momentach Jacek Górski staje się (mimowolnym?) zakładnikiem swojego perfekcyjnego warsztatu, przez co recenzowana praca nie jest łatwa w odbiorze dla osób nie pasjonujących się problemami chronologii i periodyzacji.

Umieszczenie katalogu i tablic na dysku na swoje zalety i wady. Radykalnie skraca zbyt długi tekst, co ma oczywiście przełożenie finansowe i zazwyczaj cieszy sponsorów (wydawców), choć niekoniecznie wzbudza uczucie spełnienia u samego autora. Z drugiej jednak strony utrudnia czytanie osobom niebędącym użytkownikami komputerów lub traktujących je jako maszyny do pisania (a są jeszcze tacy!). Przewycięzenie tych trudności nie jest jednak kłopotliwe. Na ekranie można śledzić równolegle dane katalogowe i tablice, a wydruk uniezależnia czytelnika od elektroniki. Katalog zawiera kompletne zestawienie wykorzystanych w pracy źródeł.

Rozdział I, który można nazwać rozdziałem otwarcia, podzielono na kilka podrozdziałów, prezentujących szereg różnych zagadnień wstępnych, w tym tak podstawowe, jak: cel, zakres i fundamenty metodologiczne pracy. Celem Autora jest ustalenie chronologii względnej i absolutnej kultury trzcinieckiej (KT) na lessach Niecki Nidziańskiej (synonimy: zachodnia Małopolska, lessy podkrakowskie), a w konsekwencji zaproponowanie periodyzacji formalnej tej kultury na wspomnianym terenie. Ramy chronologiczne wyznacza okres od fazy A2 epoki brązu, po fazę A1 Halsztatu, a więc w latach kalendarzowych odcinek czasu zaczynający się przed 1600 BC, a kończący po roku 1200 BC. W tradycyjnej nomenklaturze obejmuje on więc schyłek wczesnej, całą starszą epokę brązu i pewien odcinek środkowej epoki brązu. Nawiasem mówiąc, po wykładni jaką terminowi „starsza epoka brązu” dał ostatnio Jan Dąbrowski (2004), stał się on pojęciem nieco „workowatym”, stąd nie jestem szczególnie miłośnikiem jego dalszego stosowania.

W omawianej części rozprawy Autor przedstawia aprobowane normy analityczne i założenia metodologiczne, a więc podstawy swojego warsztatu. Wykorzystuje przy tym bogaty dorobek archeologów, których twórczość można usytuować w ramach różnych szkół badawczych. Łączy ich jednak co najmniej jedna płaszczyzna, tj. wieloaspektowe i krytyczne podejście do przedmiotu badań, nacechowane „szacunkiem” do źródeł, przejawiającym się m.in. w stosowaniu zintersubiektywizowanych procedur badawczych (np. Kadrow 1991; 1995; Dąbrowski 1993; Szymt 1996). Autor deklaruje się jako zwolennik antypozytywistycznej koncepcji nauki, powołując się przy tym głównie na prace z lat 70. i 80. ubiegłego wieku (m.in. Topolski 1977; 1984; Urbańczyk 1981; Pałubicka, Tabaczyński 1986). W konfrontacji z późniejszymi trendami teoretycznymi w archeologii, a zwłaszcza ortodoksyjnymi („konstrukcjonistycznymi”) wersjami różnych kierunków postprocesualnych, jak wyzwanie można odebrać swoiste *credo* Autora o tym, że „efektem pracy powinno być

odtworzenie obiektywnie zaistniałej i niepowtarzalnej rzeczywistości w znaczeniu ontologicznym (jako coś, co się rzeczywiście zdarzyło) i poznawczym, tzn. uformowanej i niezmiennej struktury faktów dziejowych, które można poznać". W odniesieniu do rozpatrywanej problematyki takie podejście jest stosunkowo popularne w polskiej literaturze przedmiotu, rzadko jednak stosowane z taką konsekwencją i pełną świadomością rezultatów poznawczych (por. też Kadrow 1995, 14).

Kolejny podrozdział zawiera rozważania Autora o chronologii, periodyzacji konwencjonalnej i realnej, chronologii względnej, sposobach interpretacji źródeł, walorach stratygrafii, oraz zespołach datujących i datowanych. Jacek Górski zauważa, że poprawne i możliwie dokładne umiejscowienie badanych zjawisk na skali czasu jest jednym z zasadniczych celów archeologii. Pogląd ów to głos rozsądku i zarazem sprzeciw wobec koncepcji bagatelizujących rolę czasu w naszej dyscyplinie. Zasadne jest przypomnienie, zaproponowanego przez Jerzego Topolskiego (1984) rozróżnienia wspomnianych typów periodyzacji, choć wydaje się, że wystarczyłoby powołanie się na wymienionego autora bez szczegółowej egzegezy. W komentowanej części pracy pojawiają się też definicje centralnych pojęć analitycznych: zespołu zwartego (zabytki zdeponowane jednocześnie) i zespołu zakumulowanego (zabytki deponowane sukcesywnie), zaproponowane wcześniej przez Jana Dąbrowskiego (1993) W przypadku KT do pierwszej kategorii zaliczono materiały z grobów i skarbów, do drugiej – zawartość jam osadowych i niektórych grobów masowych (tych, w których stwierdzono sukcesywne chowanie zmarłych).

Następny podrozdział dotyczy procesów cyrkulacji i kumulacji zabytków, których poznanie jest jednym z warunków prowadzenia studiów nad chronologią i następstwem zdarzeń. Detaliczna prezentacja tego zagadnienia, omawianego już w literaturze przedmiotu (w polskiej – np. Kadrow 1991) wpisuje się w strategię Autora dokładnego, wyjaśniania wszystkich procedur i pojęć, wykorzystywanych w pracy, nawet tych, które są (lub powinny być) powszechnie znane.

W podrozdziale I.4 omówiono syntetycznie (etapami) rozwój poglądów na datowanie i podział wewnętrzny materiałów KT, w kolejnym natomiast – bardziej detalicznie – historię badań i stan opracowania bazy źródłowej na terenie zachodniej Małopolski. Trzeba tu podkreślić znaczący udział Autora w publikacjach materiałów z tej części ekumeny „trzcinięckiej”.

Od następnego podrozdziału (systematyka źródeł) rozpoczyna się już właściwa procedura badawcza. Jacek Górski definiuje podstawowe parametry stylistyczne wykorzystywanego w analizie zestawu ceramiki naczyniowej (ponad 600 naczyń). Korzystając z propozycji Lecha Czerniaka (1980) wyróżnia cztery typy bazowe naczyń (misy, wazy, puchary i garnki), trzy kolejne, odpowiadające morfologicznie typom bazowym, lecz posiadające ucha (amfory, dzbany, kubki), oraz cztery formy specjalne (naczynia: piętrowe, sitowate, wanienkowate oraz talerze-placki). Poszczególne jednostki typologiczne (typy, podtypy, warianty, *etc.*) są jednoznacznie zdefiniowane wraz z odniesieniem do rycin. Elementy zdobnicze (160 różnych kombinacji z użyciem wątków plastycznych, rytych, odciskanych, chropowacenia

oraz dziurek) zgrupowano w ramach 27 jednostek — grup zdobniczych. Autor nie precyzował w podobny sposób cech mikromorfologicznych, wychodząc z założenia, że w tym przypadku zbyt szczegółowe podziały powodują zacieranie się różnic między poszczególnymi klasami typologicznymi. Brzegi naczyń pogrupował więc w ramach 4 typów (pogrubione, niepogrubione, ścienione i kołnierzowate), krawędzie wylewu zaliczał do ściętych, zaokrąglonych i lekko zaokrąglonych oraz facetowanych. Skategoryzowane zostały też szyjki naczyń, dna i ucha. Autor nie ujął natomiast w swojej systematyce (nie tłumacząc dlaczego) cech technologicznych ceramiki. Inne kategorie źródeł, z wyjątkiem metali, nie miały większego znaczenia dla problematyki zróżnicowania chronologicznego KT na badanym terenie.

Systematyka cech ceramiki istotnych w późniejszej analizie chronologicznej została zbudowana w sposób przejrzysty, a każda z wyróżnionych stanów cech ma swoją wersję graficzną na tablicach, co sprzyja komunikatywności przekazu. Z perspektywy „niżowej” zdziwienie budzić może nieuwzględnienie cech technologii naczyń. Nawet jeśli nie mają one żadnego waloru diagnostycznego, a ich zmienność nie odzwierciedla różnic w upływie czasu (może wystarczyło by o tym wspomnieć w tekście), to jednak są one właściwością (niemal) każdego fragmentu ceramiki. Z tego punktu widzenia ich klasyfikacja, odwołująca się choćby do funkcjonujących na rynku archeologicznym systematyk z tego zakresu (np. Czerniak, Koško 1980; Czebreszuk 1996; Szmyt 1996; Makarowicz 1998), mogłaby się okazać interesująca poznawczo. Niezbyt szczęśliwe jest też rozróżnienie na krawędzie zaokrąglone i lekko zaokrąglone, jeśli już to należałoby tu zastosować silniejszą opozycję: mocno i lekko zaokrąglone. W gruncie rzeczy są to jednak drobiazgi, nie mające wpływu na wartość warsztatu analitycznego.

W części kończącej rozdział I Autor charakteryzuje wszystkie zespoły homogeniczne, które biorą udział w dalszej analizie chronologicznej. Są to kompleksy źródeł z obiektów kurhanowych i z grobów płaskich, inwentarze skarbów oraz osadowe zespoły zakumulowane (suma nieodległych od siebie czasowo zdarzeń — faktów — stratyfikacyjnych). Nową propozycją terminologiczną jest tu pojęcie makrozespołu zakumulowanego, na określenie sumy innych zespołów wyróżnionych w ramach grobu zbiorowego lub kurhanu. Nieliczne zespoły zwarte z zachodniej Małopolski pochodzą z kilku grobów i skarbów oraz przestrzeni podnasykowej niektórych kurhanów (Rosiejów, kurhan wschodni, Żerniki Górne). Pozostałe są zespołami zakumulowanymi z grobów i osad. Jednym z kryteriów włączenia do analizy zabytków z zespołów osadowych było występowanie w nich dostatecznie dużej liczby zróżnicowanych stylistycznie naczyń, co warunkowało analizę współwystępowania cech diagnostycznych. W komentowanej części pracy otrzymujemy kompetentną i szczegółową waloryzację wziętych pod uwagę obiektów (kurhanów z grobami i obiektami niegrobowymi, grobów płaskich, skarbów oraz jam osadowych). Szczególnie interesująca jest interpretacja czasowego następstwa faktów stratygraficznych w skomplikowanych układach pod nasypami kopców w Miernowie I i II, Rosiejowie, kopiec wschodni i Żernikach Górnych. Precyzja analizy jest tu godna pozazdroszczenia, dzięki niej Autorowi udało się nawet w poszczególnych częściach niektórych grobów masowych wyróżnić zamknięte układy tworzące zespoły

zakumulowane lub zwarte. W sumie wyróżnił On 19 zespołów zwartych i 84 zakumulowane (tab. 1) z 26 stanowisk.

Rozdział II książki — najbardziej rozbudowany — prezentuje podstawy chronologii względnej, obejmujące datowanie zabytków brązowych, a także późnej fazy kultury mierzanowickiej i wczesnej fazy kultury lużyckiej na lessach Niecki Nidziańskiej oraz relacje KT do obu tych ugrupowań. Porównanie to ma charakter kompleksowy i dotyczy: cech ceramiki naczyniowej, obrzędowości pogrzebowej, geografii osadnictwa i struktur mikroregionalnych, oraz relacji stratygraficznych. Całość danych porównawczych została skomentowana konkluzywnie dwukrotnie: osobno dla relacji KM — KT oraz KT — KŁ, a następnie — w podsumowaniu, z uwzględnieniem wszystkich trzech jednostek kulturowych. Porównanie we wskazanych aspektach KT z KM i KŁ nie wykazuje wielu punktów wspólnych. Różnice występują praktycznie na wszystkich płaszczyznach: w kulturze materialnej (zwłaszcza wytwórczości ceramicznej), obrzędowości pogrzebowej, geografii osadnictwa *etc.*

Dzięki usytuowaniu czasowemu zabytków metalowych pochodzących z grobów i skarbów, rzadko osad: głównie różnego typu szpil, pierścieni o powrotnym zwoju, incydentalnie innych przedmiotów (bransolet, sierpów), ustalono, że okres rozwoju KT z zachodniej Małopolsce zawiera się między BA2 a BD w periodyzacji Paula Reineckeego. W latach bezwzględnych okres ten obejmuje lata przed 1600 i po 1200 BC. Trzeba powiedzieć, iż jest to jedna z możliwych interpretacji schematu Reineckeego, upowszechniona zwłaszcza wśród badaczy niemieckich. Tymczasem według Helle Vandkilde okres BA2 należy sytuować w krótkim odcinku między 1700 a 1600 BC, natomiast czas między 1950 a 1700 odpowiada BA1b (Vandkilde 1996, 140, fig. 134; por. Kadrow 2001). W tej wykładni początki KT w Małopolsce (przed 1700 BC) mogłyby sięgać schyłku ostatnio wymienionego okresu.

Interesujące są rozważania Autora dotyczące relacji kultury mierzanowickiej (KM) i KT, a także KT i kultury lużyckiej (KŁ). Nie pojawiają się one oczywiście „zniecka”, były już bowiem rozpatrywane we wcześniejszych pracach (m.in. Górski, Kadrow 1996; Górski 1998; 2002). Punktem wyjścia pierwszej relacji jest ugruntowana już w literaturze hipoteza o północnych korzeniach KT i jej pojawieniu się w rejonie zachodniej Małopolski w klasycznej, ukształtowanej już postaci, zaproponowana przez Andrzeja Kempistego (1978, 413). Wiadomo, że datowanie późnej fazy KM, ustalone m.in. na podstawie chronologii przedmiotów metalowych i licznej serii dat 14C (Kadrow, Machnik 1997; Górski, Kadrow 2001), mieści się (zależnie od grupy terytorialnej) między 1950 a 1600 BC. Z kolei pojawienie się KŁ na omawianym terenie (podgrupa krakowska grupy śląskiej wg M. Gedla 1975), może być datowane najwcześniej na BD w chronologii Reineckeego, tj. między 1350/1300 a 1200 BC.

Jedyne wyraźne cechy wspólne dla KM i KT to obecność mis stożkowatych z dziurkami podkrawędnymi w inwentarzach naczyniowych oraz podobna organizacja przestrzenna osad. Inne zbieżności (powtarzane ceremonie pogrzebowe, pochówki w osadach, drewniane trumny) są raczej znakami czasu — epoki. Ważne dla datowania początków KT na lessach zachodniej Małopolski jest — chyba niedoceniany przez Jacka Górskiego — fakt przejęcia specyficznego systemu osadniczego KM przez kolonistów „trzcienieckich”. Jednak zwyczaj

ów, polegający na sytuowaniu zagród na planie elipsy, rozpoznany na stanowisku Babia Góra w Iwanowicach, był charakterystyczny dla wczesnej fazy rozwoju KM (Kadrow 1991). W KT układ taki znamy z Nowej Huty-Mogily, stan. 55 (rejon Kopca Wandy), tj. — uwzględniając preferowane datowanie Autora — kilkaset lat później. Jak wytłumaczyć ten fakt? Teoretycznie można dopuścić kontynuowanie sposobu organizacji osad przez ludność KM również w fazie klasycznej, a jednocześnie przesunąć początki pojawienia się KT przed 1700 (około 1800 BC?). Wśród potwierdzeń takiej możliwości można wymienić wczesne materiały z kurhanów miernowskich (data z obiektu 2 kurhanu II w Miernowie — 1890–1620 BC), czy źródła z obiektu 21/XVII ze Słonowic, stan. G (data ¹⁴C kalibrująca się między 1880 a 1680 BC). Jacek Górski sam zresztą pisze o (już w rozdziale III, s. 101) o potencjalnie najwcześniejszych, materiałach wyróżnionych w ramach zespołów typu A1, znajdujących w nielicznych obiektach na dużych stanowiskach w rejonie terasy Wisły, reprezentujących być może wstępny etap penetracji ludności KT na tym terenie. Zgodzić się należy z Autorem, iż opanowanie terenu lessów podkrakowskich przez przedstawicieli KT polegało na systematycznej infiltracji i stopniowym, długotrwałym procesie powiększania ekumeny. Można tu wyróżnić kilka wymienionych przez Niego scenariuszy: obejmowanie terenów opuszczonych przez ludność KM (rejon Żernik Górnych), współwystępowanie w skali mikro (okolice Nowej Huty), czy też wykorzystywanie przez kolonistów obszarów nigdy nie zasiedlonych przez KM (rejon Jakuszowic).

Podobną analizę porównawczą przeprowadza Autor między wczesną fazą KŁ na terenie zachodniej Małopolski (fazy Iwanowice-Wysyłek i Zofipole-Raciborsko podgrupy krakowskiej grupy śląskiej) oraz KT. Obecność kolonistów KŁ sygnalizuje pojawienie się na terenach podkrakowskich specyficznych wczesnołużyckich mis ostroprofilowanych, karbowanych na załomach, zdobionych liniami promienistymi, a także ostroprofilowanych waz z karbowanym załomem oraz amfor i dzbanów z ornamentem guzowym. Niemal wszystko różni obie analizowane jednostki kulturowe: odmienny obrządek pogrzebowy (z jednej strony głównie inhumacja, pochówki masowe i dekompletowanie zwłok, z drugiej — głównie kremacja i pochówki indywidualne), inna kultura materialna i geografia osadnictwa. Osady KŁ wznoszono często na surowym korzeniu, na rubieżach osadnictwa „trzcinickiego”, na krawędziowych partiach teras nadzalewowych, rzadziej w strefie brzeżnej wysoczyzny. Istotne jest spostrzeżenie, że praktycznie nie ma „czysto” wczesnołużyckich osad w centrum terenu lessowego. Analizując relacje KT — KŁ, Autor przywołuje prezentowany już wcześniej model zmiany kulturowej (Górski 2002). Pojawienie się KŁ interpretuje On jako początek końca KT. W kulturze materialnej tej ostatniej następuje pewna modyfikacja (zwłaszcza w stylistyce ceramiki), zmienia się system organizacji osad, stopniowo pojawiają się i krzepną nowe wzorce społeczno-gospodarcze. Wkrótce zanikają osiedla ludności KT, zapewne część społeczności „trzcinickiej” przyjmuje nowy model kultury i asymiluje się z przybyszami, o czym świadczyć może obecność cech późnej KT w inwentarzach wczesnołużyckich. KT zanika mniej więcej 100 lat po pojawieniu się ludności KŁ. Proces ten, podobnie jak wcześniejsza zmiana kulturowa na KM — KT, był zjawiskiem długotrwałym

(nowa jakość kulturowa w pełni formuje się dopiero w HA2), cechującym się wielością różnorodnych scenariuszy lokalnych.

Mechanizmy obu zmian kulturowych są — wg Jacka Górskiego — dobrą egzemplifikacją niewystarczalności dominującego jeszcze do niedawna (również w wyjaśnianiu stosunków kulturowych w Małopolsce) paradygmatu „cegiełkowego”, według którego, warunkiem powstania nowej formacji kulturowej był zanik poprzedniej. Okazuje się, że różne światy (miejscowi i koloniści) mogą współistnieć obok siebie, a w końcu — mimo znacznych odmienności — także ze sobą.

W kolejnym podrozdziale rozdziału II Autor omawia podstawowe cechy różnicujące ceramikę i zasadniczy kierunek jej zmian. Dokonuje analizy statystycznej współwystępowania cech ceramiki w wybranych (oraz wszystkich) zespołach osadowych i grobowych, wykorzystuje analizę skupień metodą aglomeracji. Testowanie statystyczne cech ceramiki i ich stanów ma na celu uchwycenie zmian kierunkowych, mających walor chronologiczny. W efekcie otrzymujemy 4 zróżnicowane formalnie i stylistycznie grupy materiałów, zwane zespołami typu A (z 4 podgrupami), B, C i C/D. Poprawność ich uporządkowania potwierdziła analiza korespondencji. Nie jest to podział nowy, funkcjonuje bowiem już od jakiegoś czasu (Górski 1997; 1998), jednak w recenzowanej pracy zawarto drobiazgową charakterystykę 7 jednostek taksonomicznych, opartą o pełne spektrum dostępnych źródeł (choć, jak wcześniej zauważono, bez uwzględnienia cech technologicznych). Nowością jest tu wzbogacenie sekwencji stylistycznej zespołów typu A (dotychczas A1, A2 i A3) o kolejny kompleks cech, grupujący materiały o konotacjach zakarpackich (A4). Autor omawia typy naczyń, zdobnictwo i cechy mikromorfologiczne specyficzne dla poszczególnych zespołów. Każda jednostka taksonomiczna jest zilustrowana przykładami na tablicach. Inne kategorie zabytków nie są tak istotne dla ich charakterystyki.

Zespoły typu A1 (osadowe i grobowe) reprezentowane są przez homogeniczne źródła pochodzące z pojedynczych obiektów osadowych i grobowych (m.in. Miernów, kurhany I i II, Nowa Huta-Mogiła, stan. 55, ob. C2, Nowa Huta-Cło, stan. 65, ob. 108). Wyróżniono tu 39 form naczyń (8 typów), pogrupowanych w 11 jednostek klasyfikacyjnych. Przeważają misy (niekiedy z otworami pod krawędzią), wazy i garnki. W zdobnictwie dominują poziome linie ryte i horyzontalne listwy plastyczne, ponadto występują guzy (w tym obwiedzione), łuczki i nakłucia. Przeważają brzegi pogrubione i ścięte, tektonika naczyń jest łagodna, dna zazwyczaj wyodrębnione. Wyroby z brązu są nieliczne (m.in. tarczka z Miernowa, kurhan I, grób 1, kółko z nasypu kurhanu II w tej miejscowości).

Zespoły typu A2 pochodzą z osad i grobów. Asortyment naczyń ulega wzbogaceniu (135 form naczyń tworzących 23 jednostki typologiczne). Garnki, misy i wazy stanowią ponad połowę inwentarza ceramiki naczyniowej. W zdobnictwie listwy poziome plastyczne (pojedyncze, rzadko podwójne) przeważają nad liniami rytymi, występują ponadto guzy zwisające, linie ryte przerywane pionowym żeberkiem, soczewkowate dołki, pojawiają się pierwsze pionowe żłobki. Nadal dominują brzegi pogrubione i ścięte oraz wyodrębnione dna. Liczniejsze są wyroby metalowe, występują też paciorki z bursztynu i przedmioty kościane (m.in. pobocznica końska, szpila, szydła).

Zespoły typu A3 znane są głównie z rejonu Nowej Huty, niemal wyłącznie z osad (tylko z 1 grobu w Nowej Hucie-Mogile, stan. 55, ob. A21). W ramach tej grupy materiałów zarejestrowano 42 formy naczyń 6 typów, sklasyfikowanych w ramach 16 taksonów. Dominują amfory, często występują misy i garnki. Ornamentyka jest zróżnicowana, choć zdobiono niewielki procent naczyń (listwy plastyczne, guzy odwiedzione żłobkami, żeberka, wąsy plastyczne, ukośne, pionowe i łukowate żłobki, koliste dołki, chropowacenie). Dominują brzegi niepogrubione i ścięte. Tektonika naczyń jest podkreślona, dna przeważnie niewyodrębnione. Generalnie zespoły typu A3 wyraźnie różnią się już od zespołów typu A1.

W nowo wyróżnionym kompleksie materiałów — zespołach typu A4 — cechy klasycznej KT występują sporadycznie, a dominują wzorce zakarpackie, wiązane z kulturą Otomani-Füzesabony (KO-KF, Autor stosuje tu pewną konwencję zapisu, upowszechniającą się w literaturze przedmiotu — Gancarski 1999, choć nie zawsze aprobowaną — Kadrow 2001, 125n.) oraz kulturą madziarowską (KMa). Naczynia o cechach południowych pojawiały się już w ramach zespołów typu A2, z tego środowiska można też wywodzić stylistykę niektórych pojemników zdobionych guzami obwiedzionymi żłobkami z zespołów A1. W zespołach typu A4 mamy jednak do czynienia z wyodrębniającym się kompleksem naczyń (26 jednostek klasyfikacyjnych), występujących głównie w grobach. Dominują dzbany, garnki, często pojawiają się w inwentarzach amfory i wazy. W ornamentyce przeważają obwiedzione guzy, owalne dołki, nakłucia, rzadkie są poziome i pionowe żłobki oraz chropowacenie. Brzegi niepogrubione i ścięte przeważają nad pogrubionymi i zaokrąglonymi. Naczynia łagodnie profilowane nieco dominują nad egzemplarzami o podkreślonej tektonice. Specyfikę zespołu dopełniają wyodrębnione dna i taśmowate ucha, niekiedy z wąsami. Z wyrobów pozaceramicznych występują paciorki bursztynowe i szklane, wyroby z brązu (m.in. skarb ze Stawiszyc), narzędzia i ozdoby z kości. W stosunku do zespołów typu A1 i A2 w omawianej grupie materiałów jest więcej amfor i dzbanów (także na pustej nóżce i z nóżkami miseczkowatymi).

Zespoły typu B znane są wyłącznie z osad. Do 12 jednostek klasyfikacyjnych zaliczono 35 naczyń, wśród których dominują amfory, misy i garnki (brak jednak typowych dla zespołów A1-A3 garnków esowatych z listwą plastyczną i pogrubioną krawędzią wylewu). Charakterystyczne są amfory z plastycznymi żeberkami pionowymi i wąsami, a także guzy i trójkątne występy. Dominują brzegi niepogrubione i krawędzie ścięte. Ponad 70% naczyń ma podkreśloną tektonikę. Frekwencja den wyodrębnionych dorównuje niewyodrębnionym.

Kolejną grupę materiałów — zespoły typu C — skonstruowano wyłącznie na podstawie źródeł osadowych (zasadniczo obiekty z Nowej Huty-Mogily, stan. 55). Wyróżniono 25 form naczyń: głównie mis, garnków i amfor, a także dzbanów i waz, zaszeregowanych do 10 jednostek klasyfikacyjnych. Naczynia zdobiono stosunkowo rzadko, a dominującym motywem ornamentacyjnym (80% naczyń i ich fragmentów) były pionowe kanelury. Występowały też karbowane listwy i pionowe żeberka oraz dołki. Akcentowano tektonikę naczyń, przeważały brzegi niepogrubione i ścięte oraz niewyodrębnione dna. Na czas występowania zespołów typu C datowane są skarby z Błogocic, Mękarzowa i Krzyża i nieliczne wyroby z kości.

Sekwencję rozwoju ceramiki KT w zachodniej Małopolsce kończą (wyłącznie osadowe) synkretyczne — „łużycko-trzcienieckie” zespoły typu C/D, których zwarte zespoły pochodzą z kilku stanowisk nowohuckich. W omawianym kompleksie Autor zidentyfikował 25 form naczyń (z czego 11 należących już do tradycji KŁ) i pogrupował je w ramach 11 jednostek klasyfikacyjnych. W materiale dominują misy wczesnołużyckie z ostrym załomem, zdobione pionowymi liniami rytymi, występują też garnki (duże i chropowate), amfory, dzbanki i kubki. Przeważają brzegi niepogrubione i ścięte, zwłaszcza prosto oraz niewyodrębnione dna. Mniej niż uprzednio naczyń cechuje podkreślenie tektoniki. W komentowanych zespołach wyróżniono 2 generalne grupy stylistyczne: naczyń zbliżonych do zespołów typu C oraz pojemników wczesnołużyckich. Nie odnotowano charakterystycznych wyrobów pozaceramicznych.

W następnym podrozdziale Autor analizuje trendy rozwojowe (zmiennosc cech i ich stanów) widoczne w ramach 7 wydzielonych jednostek podziału konwencjonalnego, wyróżniając cechy progresywne i recesywne. Bierze pod uwagę frekwencję typów naczyń, ich tektonikę, sposób ukształtowania den, szyjek i krawędzi wylewu naczyń, a także zdobnicstwo (27 grup ornamentacyjnych), określając pewne kierunkowe tendencje zmian, bądź też stwierdzając ich brak. Generalnie obserwuje się dużą dynamikę ewolucji stylistycznej, która najszybciej zachodzi w strefie nowohuckiej. Ponieważ między obiektami zawierającymi homogeniczne zestawy źródeł nie ma stratygrafii, relacje typologiczno-stylistyczne dokumentowane są przy wykorzystaniu metody współwystępowania i wykluczania się poszczególnych cech. Na tej podstawie Autor ustala m.in., że różnice między zespołami typu A₁ i A₂ są dość nieostre, związki między zespołami A₁ i A₃ — nikłe, zespoły A₄ są wyraźnie odmienne od innych (choć najbliższe materiałom typu A₂), zespoły typu B można uznać za kontynuację zespołów zakarpaccich typu A₄, a najbardziej „oddziaływają na siebie” zespoły typu A₂, A₃ i A₄.

Następny podrozdział jest omówieniem datowania względnego wyróżnionych typów zespołów. Są one — według Autora — jednostkami periodyzacji formalnej (konceptyjnymi), odzwierciedlającymi upływ czasu, które często współwystępowały ze sobą, a nie tylko po sobie. Ponadto elementy charakterystyczne dla danego typu zespołów mogą pojawiać się sporadycznie w innych zespołach. O ich częściowej synchroniczności świadczy sytuacja w Nowej Hucie-Mogile, gdzie wyróżniono 8 faz budowlanych, będących realnie istniejącymi jednostkami, dokumentującymi poszczególne, następujące po sobie, etapy zasiedlenia. Po korelacji faz rozwoju formalnego ceramiki z fazami budowlanymi okazało się, że w I fazie budowlanej występują zespoły typu A₁ (dominujące), A₂ i A₄, w II — zespoły A₂ (dominujące), A₃ oraz A₁ i A₄, w III — zespoły A₂ i A₃, a także A₄ i elementy B, w IV — zespoły A₃, A₂, A₄ i B, w V — tylko zespoły B, w VI i VII — wyłącznie zespoły typu C, w VIIa — zespoły typu C i C/D i w VIII — zespoły typu C/D.

W dalszej części komentowanej pracy Autor podejmuje próbę datowania bezwzględnego, poddając krytycznej analizie daty radiowęglowe pochodzące z Małopolski oraz sąsiadujących terenów za pomocą metod archeologicznych (dobrze datowanych wyrobów z brązu,

danych typologiczno-stylistycznych i stratygraficznych). We wcześniejszych publikacjach wykazano już nieadekwatność dat z grobów masowych w Żernikach Górnych, stan. 1 (Górski, Kadrow 2001; Górski *et al.* 2003). Analiza pozostałych, nielicznych dat (o wartości zgodnej z wiekiem ustalonym metodami archeologicznymi), ukazuje starszeństwo zespołów A₁ nad A₂ i – zwłaszcza – zespołami typu C. Najwcześniejsze datowane metodą ¹⁴C materiały KT, zbliżone stylistycznie do zespołów typu A₁ i A₂ z Małopolski, pochodzą z terenu Kujaw i Lubelszczyzny, co potwierdza koncepcję o północnej genezie tej jednostki kulturowej (Kempisty 1978; Górski, Kadrow 1996). W tabeli 34 przedstawiono jednostki podziału stylistycznego KT na tle systematyki epoki brązu Paula Reineckego i datowania bezwzględne w zachodniej Małopolsce. Tak więc w okresie BA2 (do 1600 BC), obok ostatnich zespołów późnomierzanowickich, współwystępowały obok siebie trzcinieckie zespoły typu A₁, A₂ i A₄, w okresie BB₁ (1600–1500 BC) pojawiła się prawdopodobnie dodatkowo stylistyka określana jako A₃. W okresie BB₂ (1500–1400 BC) zanikły zespoły typu A₁, nadal reprezentowane były natomiast stylistyki A₂, A₃ i A₄. Brąz C (1400–1350 BC) charakteryzowały jedynie krótkotrwałe zespoły typu B, dla brązu D specyficzne były stylistyki: typu C, i – w młodszym odcinku – typu C/D oraz pierwsze „czyste” zespoły KŁ. Cała sekwencja rozwoju ceramiki KT kończy się w HA₁ (między 1200 a 1100 BC) wraz z ostatnimi zespołami typu C/D. Widać trend ewolucji ceramiki w rejonie, którego cechą charakterystyczną jest częściowa synchroniczność wyróżnionych zespołów. W ostatnim podrozdziale rozdziału II omówiono analogie do naczyń (cechy makro- i mikromorfologiczne oraz zdobnicze) charakteryzujących zespoły zachodniomałopolskie z terenów niemal całej ekumeny KT, a także ze środowiska kultur zakarpackich – KO-KF, KMa (zwłaszcza zespoły typu A₄), a także kultury pilińskiej (KP), kultury Suci de Sus (KSS) (zespoły typu B) oraz kręgu mogiłowym (karpacka i środkowodunajska kultura mogiłowa). W efekcie otrzymujemy obszerny katalog analogii świadczący z jednej strony o dużej wiedzy i erudycji Autora, z drugiej natomiast o rozległych kontaktach wewnątrz- i międzygrupowych społeczności zachodniomałopolskiej KT, których charakterystyka wykracza poza zakres tematyczny recenzowanej książki.

Nieco niekonsekwentnie numerowany rozdział III (od razu rozpoczyna się sygnaturą III.1.) zawiera syntetyczną prezentację chronologii i periodyzacji KT na lessach Niecki Nidziańskiej. Zarysy tejże czteroetapowej periodyzacji Autor przedstawiał już wcześniej w licznych publikacjach (np. Górski 1997; 1998). Nie jest to periodyzacja realna (esencjonalna), jednak nie jest to też zwykła systematyka formalna. Cechy realności zyskuje ona dzięki umiejętnemu włączeniu przemian stylistycznych inwentarzy naczyniowych w proces modelowych transformacji społeczno-kulturowych. Sekwencję rozpoczyna faza klasyczna (reprezentowana przez zespoły typu A₁-A₄), którą Autor podzielił na dwie podfazy – wcześniejszą (zespoły typu A₁ i A₂) oraz późniejszą (zespoły typu A₄ i A₃), po niej wyróżnił fazy: poklasyczną (zespoły typu B), późną (zespoły typu C) oraz schyłkową (zespoły typu C/D). Z punktu widzenia genezy KT na omawianym terenie najbardziej interesująca jest faza klasyczna, kiedy to widoczne są wyraźne związki populacji małopolskich z terenami

rociągniętymi się na północny wschód i północ (*nota bene* cytowane tu Kujawy, z występującymi tam materiałami typu HT 1 i HT 2, znajdują się na północny zachód od Małopolski). Niewielkie, mobilne grupy ludności „trzcienieckiej” z terenów niżowych penetrowały obszary lessowe zajęte przez społeczności KM. Adaptacja do nowego środowiska i przyswojenie „mierzanowickiego” modelu organizacji osad (z fazy wczesnej i klasycznej?) pozwoliło społecznościom KT na stabilizację osadnictwa. Rozpoczął się okres długotrwałego „tubylczego” rozwoju omawianych wspólnot. Sytuację dynamizował dalszy napływ kolonistów z północy posługujących się archaicznym stylem ceramiki, podczas gdy w miejscowym środowisku uległ on już ewolucji. W tym czasie wyraźne też są intensywne kontakty z południem — strefą cywilizacyjnie bardziej rozwiniętą, odgrywającą istotną rolę w kreowaniu specyfiki tego regionalnego odłamu kręgu trzcienieckiego (KO-KF, KMa). Kolejne fazy dokumentują proces stopniowego oddalania się od północnego, „trzcienieckiego wzorca”, obecnego w etapie klasycznym i zanikającego już w fazie poklasycznej. Nadal czytelne są związki z centrami zakarpaccimi (KP, KSS). W fazie późnej pojawiają się na lessach podkrakowskich społeczności KŁ, wiązane genetycznie z terenami Śląska, widoczne są też inspiracje z kręgu mogiłowego. Przejmowanie cech KŁ przez KT było stopniowe, zestawy naczyń wczesnołużyckich pojawiały się w osadach KT, ceramika „trzcieniecka” współwystępowała też w obiektach z pojemnikami wczesnołużyckimi (zespoły typu C/D). Autor nie interpretuje tego procesu w kategoriach społecznych, wydaje się jednak, że był to efekt egzogamii między nowymi kolonistami i miejscową społecznością „trzcieniecką”, okupującą tereny Małopolski od wielu pokoleń. W fazie schyłkowej stopniowo zanikają cechy konstytutywne dla KT, należy więc sądzić, że wraz z rozwojem i stabilizacją wzorców kultury typu popielnicowego następuje ostateczna dezintegracja „trzcienieckiego” stylu życia, dominującego tu przez ponad 500 lat.

Ostatnia część pracy — zakończenie — jest klasycznym rozliczeniem się z realizacji celów zawartych we wstępie oraz osiągniętych efektów. Znaczna część przedstawionych w pracy rezultatów była już znana z wcześniejszych Jego prac. Do argumentów potwierdzających zasadność ponownego, tym razem całościowego podjęcia zagadnień chronologicznych i periodyzacyjnych Autor zalicza: oparcie wnioskowania na systematycznie zgromadzonych i zweryfikowanych źródłach (a nie jak dotychczas — na materiałach wybranych) i zastosowanie rozbudowanej metodyki, co zaowocowało bardziej szczegółową charakterystyką wyróżnionych jednostek taksonomii archeologicznej. Z oryginalnych, nowych ustaleń należy wymienić: zaproponowanie podziału fazy klasycznej na mniejsze jednostki, wyodrębnienie w osobną grupę zespołów typu A4, wyróżnienie starszego (KO-KF, KMa) i młodszego horyzontu wpływów zakarpaccich (karpaccą i środkowodunajską kulturę mogiłową, KP, KSS), czy też charakterystykę zachodniomałopolskiej enklawy na tle całego kręgu trzcienieckiego. Podobnie jak Autor, nie sądzę, że opracowanie źródłowe materiałów z długotrwałych, stabilnych osad w Słonowicach G i Złotej 27 w istotny sposób zmieni (zmodyfikuje) zaprezentowany model periodyzacyjny. Pewną słabością zaproponowanej systematyki jest to, że wyróżnione zespoły ceramiki reprezentują różne rodzaje materiałów: osadowe

i grobowe lub tylko osadowe, co różnicuje jej jednoznaczną wartość poznawczą. W końcu jednak, tak krawiec kraje... Zasadna byłoby w przyszłości jej modyfikacja, która uwzględniłaby w równym stopniu materiały grobowej i osadowe, a może nawet skonstruowanie systematyki „grobowej” i „osadowej” (upraszczając: obrzędowej i zwykłej). To jednak postulat idealny, wymagający pojawienia się nowego zestawu różnorodnych źródeł.

Praca Jacka Górskiego reprezentuje nurt archeologii tradycyjnej w najlepszym tego słowa znaczeniu. Obok jej *stricte* naukowych walorów (w literaturze polskiej rzadko spotyka się tak dokładną, systematyczną i warsztatowo perfekcyjną, charakterystykę wyróżnionych jednostek taksonomicznych), warto zwrócić uwagę na jej funkcje dydaktyczne. Sposób prezentacji przez Autora mało wdzięcznych zagadnień periodyzacji i chronologii, logika wywodu i jego weryfikowalność na każdym etapie analizy powoduje, iż recenzowana książka może też służyć jako doskonały podręcznik — rodzaj przewodnika do badań nad tymi zagadnieniami na innych terenach i dla innych okresów pradziejowych. Mimo jasnego, precyzyjnego i perswazyjnego języka (choć jest trochę literówek i niestylizycznych zdań — korekta!), praca nie jest jednak łatwa w odbiorze, z uwagi na wspomniany już na początku, dokładny, niemal egzegetyczny sposób wyjaśniania wszystkich procedur i kroków analitycznych. Ma to dobre strony (wszechstronność, precyzja, weryfikowalność), może jednak nużyć czytelnika (powtórzenia, liczne uogólnienia wcześniejszych wywodów). Wydaje się, że w niektórych przypadkach (np. procesy cyrkulacji i kumulacji zabytków) wystarczyłoby powołanie się na dane z literatury, niż obszerne przytaczanie określonych poglądów i opinii. Każda książka jest jednak dziełem autorskim i trzeba to uszanować. Tak czy inaczej otrzymaliśmy kompendium wiedzy o chronologii i periodyzacji KT w Małopolsce, wielce pomocną również w badaniach tej jednostki kulturowej w innych regionach. Czekamy na monografię małopolskiej KT. Ta specyficzna enklawa jest tego warta.